

Світлана Притолок, аспірантка

Карл Еміль Француз “Блазень”: запізніла версія роману виховання чи антироман виховання?

Літературна спадщина Карла Еміля Францоza — своєрідне явище в історії німецько-українських літературних зв'язків. Його твори з'явилися на літературному обрії в кінці 19-го століття і невдовзі стали своєрідним символом доби, що вже минала під бурхливим натиском модернізму.

Особистість Францоza кристалізувалась за складних історичних обставин, що породили особливий феномен письменника, сформований у симбіозі трьох культур: української, німецької та єврейської. “Німець за переконанням, єврей за віросповіданням” [8,968], народжений на українській землі, він створив художній світ, що став дзеркалом цього симбіозу. Засвоївши ще у юні роки “релігію розуму”, Француз до кінця свого життя залишився вірним ідеалам німецького просвітництва, чим зажив слави “запізнілого просвітителя”.

Світоглядні принципи та концептуальні засади своєї творчості Француз найяскравіше презентує у найбільш зрілому творі — у романі “Блазень” (“Der Pojaz”). Роман був підсумком його письменницької діяльності, відобразивши суперечливість та неповторність особистості автора, складну і болісну еволюцію письменника, що жив і творив на зламі століть.

Історія написання роману досі викликає подив окремих літературознавців. Свій “Opus magnum” Француз писав двадцять років, не наважуючись його публікувати, тому що, за його ж словами, “відчував себе з різних причин не зрілим для цього” [5,10]. Самовимогливість митця вражає.

“Це не витвір мистецтва, а “документ серця”, що може стати в один ряд із такими, на перший погляд, різними книгами, як “Сповідь “Руссо, “Антон Райзер” Моріца, або ж дея-

кими романами Достоєвського”, -- пише Й.Германд у післямові до твору[8,360].

Найвагоміший здобуток творчої діяльності Француз не виставляє на суд читацького загалу, за винятком кількох розділів, опублікованих у 1894-1895р. російською мовою у Петербурзькому журналі “Вошод”*. Після багатьох років наполегливої праці він поклав роман у шухляду. Що ж спричинило такий крок?

Атмосфера антисемітизму, що згущувалася в Габсбурзькій монархії у ті роки, не сприяла появі подібних творів: “політичний горизонт для багатьох європейських євреїв затьмарився”[8,371]. Зазнавали переслідувань євреї Франції та Німеччини збоку агресивно настроєних поборників “чистоти нації”, у 1891 році почалися антисемітські виступи в Росії, які спонукали Карла Еміля Францоza вступити у Берліні до “Німецького центрального комітету на підтримку російських євреїв”, що надавав фінансову допомогу численним біженцям зі Сходу.

Як пише перший біограф Францоza — Л.Гайгер, письменник розумів, “що між німцями та євреями швидше виросте прірва, ніж затягнеться маленька тріщина” [7, 114]. Роман “Блазень”, очевидно, міг би загострити конфлікт і викликати обурення певних кіл. Навіть через кілька років після публікації твору, уже по смерті письменника, він вважався “незручним, навіть-таки, неприємним”, оскільки “німці вважали його занадто єврейським, а сіоністи — занадто німецьким” [8,373].

Із спогадів Оттілі Француз відомо, що цілком усвідомлюючи значення роману, письменник не вважав за потрібне вносити будь-які зміни у свій твір і “фактично з 1893 року нічого до нього не додав і не усунув, і він був готовий до боротьби з темними силами, які могла розбудити ця книга, тому що до останнього подиху залишався борцем за правду і світло”[6,11]. Та навіть мемуари дружини письменника не вичерпують питання про публікацію роману.

Задум роману з’явився 1878 року. Француз думав, що це буде оповідання, написане у стилі його “Євреїв із Барнова”, герой якого, “сповнений стражданнями злиденного гетто ” [8,396], у фіналі йде з життя. В одному зі своїх листів Француз писав : “...Він навіть одружиться, згасатиме роками, опус-

* Відомо, що він був співвласником видавництва “Concordia”, працював активно з великим видавництвом “Cotta”, нарешті, сам видавав журнал “Die Deutsche Dichtung”. Отож, знайти видавця не було проблемою.

тяться духовно. Коротко кажучи, я зроблю його справжньою знедоленою жертвою гетто... [8,369].

Отже, на початку Францоз пише "історію з гетто" з його психологією та мораллю. На такому варіанті відбився б вплив школи Комперта: твір мав бути з "сильними силуетами", драматично загостреним конфліктом і трагічним кінцем. Проте можливості цього жанру здалися письменнику занадто малими, і він для повного здійснення свого задуму обрав жанр роману. Францоз вирішує створити роман, герой якого, пройшовши через усі страждання і повні вірвання, "переживши коротку мить здійснення своєї мрії, помирає, переможений фізично, але залишається переможцем духовно" [8,369].

Очевидним є факт, що автор не міг забути свого минулого, коли вперше збагнув, що він "не такий, як усі", а після смерті батька душу юнака переповнив гіркий присмак самотності.

Події роману розгортаються в Галичині, у невеличкому вигаданому містечку Барнові, в описі якого легко вгадується Чортків, де зостав колись сам письменник.

Про те, що героя чекає нелегке, сповнене страждань життя, свідчать уже перші рядки твору. Тут Францоз послідовний у своєму прагненні описувати зображуване, використовуючи прийом "сміху крізь сльози", щоб "...донести до читача усю своєрідність сатири і гумору, що можна зустріти у східному гетто" [5,10].

Головний герой Зендер Глатайз походить з родини жебрака Менделя Ковнера, який в силу обставин, що склалися, та із співчуття, у свій час одружився з сиротою, "непривабливим та похмурих" створінням, яка померла відразу ж після народження дитини. Зендера всиновлює Розель Курляндер. Виховуючи хлопця в дусі єврейських традицій, вона намагалася прищепити йому всі чесноти "добропристойного" ремісника. Та вже десятирічний Зендер виявляв задатки майбутнього блазня, через що отримав прізвисько "паяц" (від італійського "Vajazzo").

У школі з Глатайза знущалися однолітки. У 13 років його віддали в науку до фурмана, з яким Зендер багато подорожував. Так доля закинула його до Чернівців, де він, відвідавши театральну виставу, раптом усвідомив, що сцена — це його покликання.

Директор мандрівного театру Надлер одразу визнав його талант, та для початку порадив йому досконало вивчити німецьку мову. А в Барнові серед ортодоксальних євреїв навіть

бажання “стати німцем” розцінювалося як зрада, а відступників жорстоко карали.

Через щасливий збіг обставин Зендер Глатайз знайомиться з “латинським каноніром”, колишнім студентом Генріхом Вільдом, що відбував покарання за участь у революційних заворушеннях 1848 року. Від нього Зендер отримує першу німецьку книжку — вірші Моріца Гартмана. Після смерті Генріха Глатайз наважується проникнути в бібліотеку домініканського монастиря. З цією метою підкупує церковного старосту Федька, і зимовими вечорами ретельно занотовує “Натана” Лесінга, щоб подолати свою безграмотність.

Передбачаючи можливі наслідки синового задуму, мати разом із маршалком Тюркішгельбом намагається одружити його, та він рішуче відмовляється і пише листа до Надлера з проською про допомогу. Той радить йому ще набратися терпіння і висилає кілька книжок, над якими Зендер самозречено працює цюночі при тьмяному світлі лампи. Нарешті настала щаслива для нього мить: він почав читати по-німецьки. Та старий равин проклинає його і хоче вигнати з громади. Лише кровотеча — симптом початку важкої хвороби, яку дістав Зендер у холодних стінах монастиря, перешкодила цьому.

Перипетії Глатайза набувають особливого драматизму і психологічної глибини. І равин, що проклинає Зендера, і Розель, яка намагається повернути його “на шлях істинний”, поводяться “правильно”, згідно із законами Талмуду та гетто, що призводить до духовної ізоляції від навколишнього світу.

Проте Глатайз не піддається їхньому впливу. Разом із отцем Мар’яном він читає “Розбійників” Шіллера та “Венеціанського купця” Шекспіра. А коли Надлер запрошує його у Чернівці, Зендер зриває із себе кафтан, збиває пейси, стає, таким чином, “німцем” (wird ein Deutsch), і вирушає в дорогу. Та успішно здійснити подорож йому завадить повінь — Дністер вийшов із берегів. У шинку він знайомиться з членами бродячої трупи, які одразу ж розпізнають його талант і переконують залишитися з ними і зіграти роль Шилока. Коли щастя уже всміхалося Зендеру, його розшукала Курляндер і розповіла йому, що не є його рідною матір’ю. Пригнічений Глатайз повертається додому, рятуючи у загрозовій ситуації життя Розелі. Сміливий вчинок належно оцінили мешканці містечка, у яких він відтоді здобув репутацію “доброї людини”. Йому “відпускають” колишні гріхи і навіть дозволяють поїхати

до Львова, щоб подивитися гру великого Богуміла Давісона у ролі Шилока. Ця подія глибоко зворушує Зендера, та він помирає.

Чи можна назвати цей твір романом виховання? Таке визначення його жанру видається нам слушним, оскільки перебіг подій роману “Блазень” дозволяє виділити домінуючу ознаку роману виховання — зображення процесу становлення головного героя, навколо якого групується вся система персонажів. Ще Вільгельм Дільтей 1870 року вперше використав для характеристики структури твору такої моделі термін “роман виховання”. Беручи за основу своїх суджень твір Й.В.Гете “Вільгельм Майстер”, він виділив істотну особливість жанру як такого, що “свідомо (bewusst) і майстерно відображає загальнолюдське на прикладі однієї біографії” [3,47]. Дільтей визначив роман виховання як історичне явище, що функціонує в рамках конкретної культурно-історичної ситуації. Отже, роман виховання як жанр — породження доби просвітництва, а “Блазень” Францоza, хоч і створений значно пізніше, вкладається у цю модель, є пізньою версією цього жанру.

Пафосом роману виховання є ідея духовного та фізичного вдосконалення людини на протязі її життєвого шляху. Ідея роману втілюється у такому сюжеті, який своїми компонентами відтворює процес формування характеру людини та її світогляду. Обов'язковою для такого сюжету є присутність образу “учителя”, який спрямовує життєву енергію “учня”. Такою в романі Францоza є постать Надлера, зустріч з яким мала для Зендера Глатайза доленосне значення. Частково цю функцію виконують також образи Генріха Вільда та отця Мар'яна.

Образ головного героя у романі виховання набуває особливого статусу. Як зазначає М.Бахтін, “... сам герой, його характер стає змінною величиною у формулі роману” [1,212]. Читаючи “Блазень”, читач стає свідком еволюції внутрішнього світу Зендера, його фізичного розвитку і духовного зростання. Він є центром твору, а всі інші персонажі функціонально визначаються щодо нього. У зв'язку з цим цікавою, як нам здається, є думка Губерта Орловського, який поділяє всіх героїв роману виховання на дві категорії: з одного боку перебуває центральна постать головного героя, для якої її ближні (Mit-Menschen) відіграють роль “каталізатора” в процесі самовдосконалення, з другого — “вихователі”, які тією чи іншою мірою, свідомо чи несвідомо сприяють зрілості го-

ловного героя. Тому всі персонажі поділяються на “тих, що дають”(gebende) і “тих, що приймають”(nehmende) [11,383].

На наш погляд, така класифікація є не досконалою, бо не враховує ще однієї групи персонажів роману, а саме тих, хто перешкоджає вдосконаленню головного героя. Це — консервативне середовище, з якого походить головний герой. Створюючи перешкоди на його шляху, вони прискорюють конфлікт, який стає рушійною силою змін, що відбуваються у душі героя. Згадаймо Антона Райзера Карла Філіпа Моріца, юні роки якого минають у задушливій атмосфері фанатиків, яка гнітюче впливає на вразливу поетичну натуру героя. Вільгельм Майстер — син бюргера, також вважає своє походження однією з перших перешкод на шляху свого формування, і це лише посилює його прагнення до гармонійного розвитку.

У романі “Блазень” К.Е.Францоza ортодоксальне єврейське середовище, уособленням якого є Розель Курляндер та старий равин, чинить опір природньому бажанню Зендера Глатайза вирватись із пут невігластва, відіграючи таким чином важливу роль у гартуванні характеру героя. Типовим у цьому випадку є те, що театр розглядається як засіб досягнення мети, як інструмент просвіти. І для Майстера, і для Райзера, і для Глатайза сцена театру стає втіленням їхньої мрії, містком переходу з брутальної дійсності у світ ідеального буття.

Характерним для творів цього жанрового різновиду є мотив “блудного сина”. Втеча з рідної домівки у чужий, незнайомий світ — необхідний елемент виховного процесу. Автор переносить головного героя у площину іншого буття, де він набуває досвіду і знань. Блукаючи світом, герой перебуває у постійному пошуку свого власного ідеалу. Повернення “блудного сина”, як правило, є результатом логічного завершення його історій.

За таких умов особливого значення в романі виховання набуває категорія часу, який “вноситься в середину людини, входить в її образ, суттєво змінюючи значення всіх моментів його долі і життя” [1, 212]. Залежно від ступеня освоєння реального історичного типу часу М.Бахтін визначає п’ять типів “роману становлення людини” [1, 212] : 1) гумористичний (авантюрний); 2) роман, що зображає шлях становлення людини від юнацького ідеалізму і мрійливості до зрілої тверезості і практицизму; 3) біографічний (та автобіографічний); 4) дидактико-педагогічний; 5) реалістичний.

Згідно з цією класифікацією роман “Блазень” можна віднести до третього типу роману становлення — біографічного,

“становлення відбувається у біографічному часі, воно проходить через неповторні, індивідуальні етапи... Є результатом усієї сукупності змін умов життя і подій, діяльності і праці. Створюється доля людини, створюється разом із нею і він сам, його характер” [1, 213].

Це, власне, і є та особливість, що відрізняє роман К.Е.Францо́за від “Вільгельма Майстера” Гете. В останньому становлення людини має дещо інший характер: воно змінюється разом із світом. І, як свідчить М.Бахтін, “становлення людини відбувається у реальному історичному часі з його необхідністю, з його повнотою, з його майбутнім, з його глибокою хронотопічністю” [1, 213].

Що ж стосується кінцевого етапу цього процесу, то, як зазначає Рольф Зельбман, розвиток історії життя героя не завжди відбувається в руслі прогресу : “зображений у романі виховання виховний процес може не вдатись, перерватись, піти хибним шляхом або зазнати поразки” [2, 51].

Отже, очікуваним результатом у даному випадку є досягнення не досконалості, довершеності, а лише певного ступеня духовної зрілості та сформованості характеру. Тому смерть Зендера Глатайза ще не є свідченням того, що ідея жанру залишається не реалізованою. Та саме така розв'язка сюжету дала привід Карлу Штайнеру назвати “Блазня” Францо́за “антироманом виховання” (Anti-Bildungsroman) або “нереалізованим жанром” (за Якобсом) [10,126].

Звичайно, можна вважати, що у фіналі роману автор ухиляється від традиційної схеми. Якщо у Гете Вільгельм, син німецького купця, успішно будує своє життя далі, одружившись з дворянкою, то бідний єврейський юнак гине. [Та чи можна вважати завершення “Вільгельма Майстера” щасливим? Чи досягнув його герой бажаної гармонії? І чи не означає це для нього поступової руйнації його внутрішньої суті?]

Зендер Глатайз помирає в передчутті близького здійснення своєї мрії, а, отже, смерть у даному випадку не означає краху ідеї, вона є символом тріумфу екзистенції над реальною дійсністю. Фінал роману “Блазень” К.Е.Францо́за — це апофеоз безсмертної сутності, отож, автор реалізував свою мету. І тому можна погодитись із твердженням Й.Германда, який назвав роман Францо́за “типовим романом виховання (ein typischer Bildungs- und Entwicklungsroman), герой якого є одним із тих чистих, але незграбних “дурнів”, готових на все, аби лише вирватись із провінційної затхлої ат-

мосфери своєї батьківщини до почуття справжньої людської гідності” [8, 368].

Література:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. — М., 1979. — С.203.
2. Brunner Herst und Reiner Moritz. Literaturwissenschaftliches Lexikon. Grundbegriffe der Germanistik.—Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1997.—S.372.
3. Dilthey Wilhelm. Das Erlebnis und die Dichtung. Lessing.Goethe. Novalis. Hölderlin.- Göttingen, 1970. - S.47.
4. Franzos Karl Emil. Der Pojaz: eine Geschichte aus dem Osten.—Frankfurt am Main: Athenäum, 1988. - S.373.
5. Franzos Karl Emil. Vorwort.// Franzos Karl Emil. Der Pojaz: eine Geschichte aus dem Osten.— Frankfurt am Main: Athenäum, 1988. - S.5-11.
6. Franzos Otiiie // Franzos Karl Emil. Der Pojaz: eine Geschichte aus dem Osten. — Frankfurt am Main: Athenäum, 1988. - S.11.
7. Geiger Ludwig. Die deutsche Literatur und die Juden. // Hubach Sybille, Galizische Träume. Die jüdische Erzählungen des Karl Emil Franzos. – Stuttgart: Hans – Dieter Heinz Akademischer Verlag, 1986. - S.216.
8. Hermand Jost. // Franzos Karl Emil. Der Pojaz: eine Geschichte aus dem Osten. — Frankfurt am Main: Athenäum, 1988. - S. 357 - 373.
9. Hubach Sybille, Galizische Träume. Die jüdische Erzählungen des Karl Emil Franzos. – Stuttgart: Hans – Dieter - Heinz Akademischer Verlag, 1986. - S.216.
10. Steiner Carl. Karl Emil Franzos, 1848 – 1904. Emancipator and Assimilationist. – New York: Peter Land, 1990. - S.210.
11. Hubert Orłowski. Untersuchungen zum falschen Bewußtsein im deutschen Entwicklungsroman // Szyrocki Marian. Die deutschsprachige Literatur von ihren Anfängen bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts. – Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. - S.360.